

УДК 001.82:[32.001+81'373.6]

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.30>

СЕМАНТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТІВ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ: ОБМЕЖЕННЯ І МОЖЛИВОСТІ ЕТИМОЛОГІЧНОГО РІВНЯ

Максим Яковлєв

*Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
Школа політичної аналітики і кафедра міжнародних відносин
вул. Волоська, 12/4, 04070, м. Київ, Україна*

Поєднання елементів політичної методології, семасіології та етимології забезпечує міждисциплінарний лінгвістично-політологічний підхід до дослідження концептополів політичної науки. На основі цього підходу у статті виокремлюються обмеження та окреслюються можливості етимологічного рівня в дослідженні значень концептів політичної науки та теорій міжнародних відносин. Етимологічний рівень аналізу розглядається як частина традиційного підходу до визначення концептів, що його американський політолог, методолог і дослідник міжнародних відносин Г. Гертц назвав семантичним для того, щоб показати, наскільки він відрізняється від запропонованого ним причинно-наслідкового та реалістського бачення концептів. У статті введений Г. Гертцем термін на позначення традиційних методів роботи з політологічними концептами – семантичний підхід – порівнюється із засадами класичних семантичних досліджень понять і термінів, що, зокрема, передбачає розкриття утилітарно-прагматичного алгоритму роботи з концепціями політології та теорій міжнародних відносин самого Г. Гертца, а також потребує викладу його критичних зауважень до традиційного підходу до роботи з концепціями. У статті показується, що позиції його критики, особливо теза про неможливість операціоналізації поняття до рівня математичної формалізації (або надмірне ускладнення цього процесу через філософські диспути навколо смислів і понять), відповідають основним обмеженням етимологічного аналізу понять і термінів. Аналіз обмежень і можливостей цього рівня роботи з концептами, доповнений виразними ілюстративними прикладами, доводить, що, по-перше, розкриття етимології слова не завжди сприяє кращому розумінню значенню та вживанню поняття, і, по-друге, вказує на те, що класичне для мовознавства діахронічне дослідження значень поняття та відстеження еволюції його семантичного поля суголосне теоретико-методологічному опрацюванню процесів трансформації смислів політичного концепту в часі, без якого неможливі ґрунтовні як теоретико-методологічні, так і практичні наукові розвідки в політології чи теорії міжнародних відносин. У статті також наголошується, що і сам утилітарно-прагматичний підхід Г. Гертца до роботи з концептами також потребує подальшого критичного аналізу.

Ключові слова: концепти політичної науки, міждисциплінарні лінгвістично-політологічні дослідження, концептологія, політична теорія, методологія наукових досліджень.

Постановка проблеми. Для політичної науки і теорії міжнародних відносин, як і для будь-якої іншої науки, важливим є опрацювання категоріально-понятійного апарату, що охоплює, як впливає з назви, категорії та поняття науки, але також основні терміни, та на найбільш загальному рівні – концепти різних рівнів. Усі вони – від метаконцептів

концептів (під якими розуміють ключові концепції для будь-якої галузі) до квазітермінів і термініодів (під якими розуміють недооформлені терміни з розмитими межами значень) – формують сукупність усіх понять науки, що називається концептосферою. Дослідження концептосфери має велике значення, зокрема, й у прикладному вимірі: наукові дискусії потребують уживання зрозумілих для спільноти понять, а практичні емпіричні розвідки, особливо в кількісній дослідницькій традиції з використанням математико-статистичного інструментарію, – таких понять, що їх можна спершу концептуалізувати, а потім операціоналізувати до рівня змінних, чиї атрибути можна виміряти та порівняти між собою. Тож дослідження складників концептосфери та способів їх формування та опрацювання має, вочевидь, дуже велике значення. Утім, у вітчизняній науці відчутна прогалина в знанні, що потребує заповнення: поєднання лінгвістичних і політологічних підходів до дослідження способів формування концептів та практичної роботи з нею. Заповненню частини зазначеної наукової лакуни і присвячена стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Американський методолог політичної науки та дослідник міжнародних відносин Г. Гертц у своїй монографії з промовистою назвою «Концепти соціальних наук: посібник із використання», перше видання якої вийшло друком 2006 р. у видавництві Стенфордського університету, назвав традиційний підхід до визначення концептів *семантичним* [1, с. 3]. До представників цього підходу він відносить Дж. Сарторі [2] та Дж. Геррінга [3]. Варто зауважити, що на самому початку вступу разом із Дж. Сарторі він також згадує і Д. Коллієра [4] як «провідних постатей у дослідженні концептів» [1, с. 3], бо його працями він пізніше ілюструватиме підхід «сімей подібності» (англ. *family resemblance*), про який ітиметься далі у статті. Автор не впорядковує свої критичні зауваження до так званого «класичного» підходу, хоча викладає їх у вступі до книжки і далі, у наступних розділах під час пояснення та аргументації етапів роботи над концептами за своїм алгоритмом він регулярно звертається до представників уже згаданих підходів. Відповідно, сам Г. Гертц започатковує методологічну дискусію щодо роботи з концепціями. При цьому він згадує та коментує положення інших методологів-суспільствознавців, але при цьому не покликається на праці лінгвістів, що накладає обмеження на його підхід, хоча деякі елементи лінгвістичного аналізу – зокрема й розбір етимології слова – він побіжно критикує.

Мета статті – виявити обмеження та окреслити можливості етимологічного рівня у визначенні концептів політичної науки в межах традиційного підходу до роботи з концептами, який американський методолог Г. Гертц називає семантичним. Досягнення цієї мети, вочевидь, передбачає виконання взаємопов'язаних *дослідницьких завдань*: 1) визначити поняття «семантичний підхід» в розумінні Г. Гертца та викласти основні положення критики ним «традиційного» підходу до концептів у політичній науці; 2) порівняти «семантичний підхід» за Г. Гертцем з основними засадами семантичних досліджень; 3) проілюструвати обмеження етимологічного рівня встановлення змісту понять; 4) показати можливості і перспективи етимологічного рівня як складового більш ширшого – семантичного – підходу до дослідження концептів політичної науки.

Виклад основного матеріалу. У поясненні вибору назви для традиційного підходу до концептів Г. Гертц пише, що «з філософського погляду концепти пов'язані з дефініціями; насправді нема жодної різниці між визначенням слова та здійсненням аналізу концепту» [1, с. 3]. Далі Г. Гертц починає виклад свого підходу до концептів із наголошенням на *практичному* застосуванні дефініцій: «Концепт передбачає теоретичний та емпіричний аналіз об'єкта або феномена, який позначає певне слово. Хороший концепт проводить розмежування (англ. *draws distinctions*), які важливі в поведінці об'єкта» [1, с. 4].

Одразу після цього твердження Г. Гертц пропонує оцінювати якість визначень за критерієм їхньої релевантності для: 1) формування гіпотез; 2) пошуку пояснень; 3) встановлення причинно-наслідкових зв'язків [1, с. 4]. Подібні, але розширені складники роботи з концепціями виділяє і згаданий у вступі книжки Гертца Дж. Геррінг, який пізніше на шість років у своїй книзі «Методологія соціальних наук», що вийшла друком у видавництві Кембриджського університету 2012 р. (нагадаю, що Гертц видав свою книжку у 2006 р.), сформулював *критерії концептуалізації* [3, с. 116–117], серед яких він, на відміну від Гертца, безпосередньо згадує і лінгвістичний аспект, а саме – «лінгвістичну чіткість» як погодженість серед дослідників щодо значення концепту [3, с. 119–121]. Дж. Геррінг знайомий із працями Г. Гертца – у списку джерел він подає чотири його праці (одноосібні та у співавторстві). Якщо Гертц не пише напряму про лінгвістику, то наскільки доцільним є його використання терміна «семантичний» на позначення класичного підходу до формування концептів?

Для відповіді на це запитання звернімося до свого роду класичної в німецькомовному академічному середовищі праці з основ семіотики професора романської філології Берлінського університету ім. Гумбольдтів Ю. Трабанта під назвою «Елементи семіотики» [5]. Як і притаманно німецькій академічній традиції, цей підручник добре структурований: він чітко поділений на 11 розділів-параграфів із відповідними підпараграфами. Починає автор із загальних визначень семіології як науки про знаки та значення цих знаків, далі переходить до теорії пізнання, логічних теорій знака, відношення «сигніфікант – сигніфікат», біхевіоральних підходів і підходів теорії комунікацій до дослідження знаків (безумовно, «знак» мається на увазі в широкому, семасіологічному значенні) [5, с. 9–85] та теорії знаків як дій, чому присвячена друга частина книжки, в якій йдеться про розуміння дій через знаки і знакові системи, різні типи знаків на рівні мови, модальності комунікативних намірів тощо [5, с. 86–139]. Звісно, настільки ретельно Гертцу і не потрібно підходити до семантики для того, щоб назвати традиційний підхід семантичним. Практично у всій книзі він послідовно розкладає алгоритм роботи з концептами та в першій примітці на першій же сторінці, у вступі, Гертц пише: «Я волю визначати їх [концепти] не напряму (англ. *implicitly*) через обговорення способів їх конструювання» [1, с. 1]. Як уже зазначалося, він пише, що в межах цього підходу, по суті, між *концептом* і *визначенням* немає різниці, оскільки з погляду семантики (в його розумінні) працювати з концептом означає *давати йому визначення*. Покликаючись на Дж. Сарторі як дослідника, який є «типичним представником» [1, с. 3] цього підходу, він наводить як приклад те, як Сарторі пише про відмінності між *state* в англomовній традиції та *état* – у французькій [1, с. 3], або пояснення смислу концепту, важливого для італійського Ренесансу – *virtù* [1, с. 4]. Для контрасту і порівняння Гертц пише, що і для англomовного хіміка поняття *copper*; і для франкомовного *cuirvre* означатиме те саме – мідь. Натомість «дискусія про визначення корпоративізму, по суті, йде не про саме визначення, а про феномен (реальний) корпоративізму» [1, с. 4]. Далі Гертц викладає класичне протистояння між *реалістами* та *ідеалістами* [1, с. 4–5] про значення слів, якому також багато уваги приділяють і семасіологи – у книзі Трабанта саме цьому присвячені два підпараграфи другого розділу [5, с. 26–29]. Міркування Гертца про те, що «на рівні семантичних знаків дискусія не ведеться; слова, знаки чи символи, якими ми послуговуємося на позначення різних феноменів, є довільними» [1, с. 4]. Відповідно, ми можемо дійти висновку про те, що Гертц орієнтується в тематиці семантичних досліджень і відтак зі своєї позиції називає традиційний підхід до концептів *семантичним*. Про свій, альтернативний до семантичного, підхід Гертц пише так: «Якщо коротко, то я пропоную причинно-наслідкове, онтологічне та реалістське бачення концептів» [1, с. 5].

Утім, Г. Гертц не вдається у лінгвістичні деталі, він не розглядає етимологію слів, хоча деякі з його зауважень до класичного, семантичного підходу до визначення концептів можуть бути поясненими саме обмеженнями етимологічного рівня аналізу значень понять. Перед тим, як перейти до розгляду питання етимології, для пояснення її зв'язку із семантикою візьмемо цитати виданого російського і радянського лінгвіста О. Трубачова: «Ми спираємося на переконання, що лексична семантика пов'язана тісним, хоча й своєрідним, зв'язком зі словотвором, словотвір за своєю сутністю є історичним і тому належить до тієї ж самої царини, що й етимологія» [5]. Отже, найяскравіше обмеження суто етимологічного підходу до тлумачення термінів можна проілюструвати на прикладі двох лексем: *трагедія* та *істерія*. Згідно з «Академічним тлумачним словником української мови», *трагедія* має два значення: 1) драматичний жанр, твори якого вирізняються гостротою та непримиренністю конфлікту особистого чи громадського характеру й закінчуються, звичайно, тим, що герой гине; 2) велике горе, нещастя, загальнонародне чи особисте, спричинене гострим, непримиренним конфліктом [6]. Якщо взяти етимологію цього грецького слова – *τραγῳδία*, то воно складається із двох частин: *τράγος* – козел та *ὄδη* – пісня (знаний нам компонент за словом «ода» чи як складова частина терміна «рапсодія»). Утім, у «пісні козла» виключно через етимологію важко вгледіти «гостроту та непримиренність конфлікту» чи «велике горе», «нещастя», хоча можна припустити, що саме трагічні події змусили умовного козла заспівати.

Терміну *істерія* згаданий словник також дає два визначення: 1) функціональне нервово-психічне захворювання, що характеризується підвищеною емоційною збудженістю й супроводжується риданням, сміхом, криком, корчами, а також розладом чутливості, рухової сфери й т. ін.; 2) хворобливий інтерес, посилене прагнення до чого-небудь; гарячкова діяльність у якомусь напрямі [7]. Етимологічно це слово походить від *ἰστέρα* – «матка». Як і у випадку з етимологією слова *трагедія*, походження терміна *істерія* – корінь, який лежить в його основі, безпосередньо мало що каже про значення цього слова, особливо в тому контексті, в якому ми використовуємо його сьогодні. Звісно, вчених цікавить, яким чином ці слова набули своїх значень. Щодо *трагедії* йдуть дискусії, чому саме «пісня козла» стала позначати конкретний жанр мистецтва, а запропоновані версії кажуть про те, що назва пішла від козлячих шкур, які нібито вдягали актори, що грали на сцені сатирів, або що козел (саме тварина) був винагородою акторам за найкращу виставу. Куди цікавішою є історія становлення терміна *істерія*, оскільки в ньому йдеться про досить сексистський період в історії медичної науки, коли істерію вважали «жіночою» хворобою, інколи навіть називали її «сказом матки» і справді прив'язували її виникнення до саме цього органу. В обох випадках безпосередньо етимологія слова мало що каже про його значення, проте як спроби пояснити значення цих термінів, так й історія становлення понять можуть багато чого розповісти дослідникам.

Практично всі чули словосполучення «темне Середньовіччя», хоча значно менше людей знають, що «темними» або «варварськими» Середні віки почали вважати «... латинські гуманісти – за те, що тоді говорили та писали поганою латиною та втратили правильне відчуття Romanitas. Завдання гуманіста – відновити хорошу латину, а це, на його думку, саме по собі приведе до відновлення Romanitas, а відтак виведе світ від темних віків варварства до нового, золотого століття класичної культури» [8, с. 190]. Ця цитата належить видатній англійській дослідниці ренесансної культури Френсіс Ф. Єйтс, яка у своїй монументальній праці, присвяченій Джордано Бруно та впливу герметико-кабалістичної традиції доби Відродження на підготовку ґрунту для наукової революції, звертає увагу читача на першопочаткове значення італійського терміна *umanista*. Посилаючись на роботи

А. Кампана, Сїст пише, що це слово породив жаргон університетів Італії, в якому так із самого початку називали викладача класичної літератури і в жодному разі не людину, що була пов'язана з філософськими пошуками, бо основною діяльністю *umanista* були «текстологічні заняття» [8, с. 190]. У нашому сучасному розумінні *гуманіст* – це «людина, пройнята ідеями гуманізму» [9], а *гуманізм*, своєю чергою, це «прогресивний рух епохи Відродження, скерований проти релігії і церкви за утвердження моральних прав людини на земне щастя, чуттєві радощі та вільний вияв своїх прагнень і бажань» [9]. Відповідно, з плином часу відбулося не лише розширення значення слова «гуманіст», але більшість і не пригадує, що першопочатково так називалися викладачі класичних мов в Італії доби Відродження. Саме тут нам на допомогу може прийти Г. Гертц з його процесуальним підходом до визначення понять, оскільки його насамперед цікавить те, як можна на основі концепту «сконструювати кількісні показники» [1, с. 5]. У концепті він виділяє три рівні: *базовий* або «когнітивно основний», *вторинний* рівень конститутивних вимірів концепту та *рівень даних*, або *індикаторів* [1, с. 6]. Відповідно, такий підхід дає змогу доповнити виключно семантичний підхід до аналізу слова та вийти на розуміння того, що після етимологічного значення слова, яке може бути обмежене історичними обставинами своєї появи, важливим є виділення *смыслових рівнів*, настільки чітких, що для них можна встановити кількісні показники. У прикладі з *гуманістами* можна виділити конститутивні виміри для цього терміна для певних історичних періодів і скласти перелік ознак, наявність яких давала би змогу характеризувати конкретну людину в конкретно заданий історичний період як гуманіста.

Цікаву ілюстрацію можливості застосування схеми Г. Гертца для подолання обмежень як етимологічного рівня, так і семантичного підходу до дослідження концептів можна взяти з цікавої праці шведського дослідника Т. Лаппалайна «Перші у світі громадяни: про походження держави у Древній Греції» [11]. Лаппалайнен багато уваги приділяє етимології понять у класичних давньогрецьких творах. Приміром, він пише, що в давні часи *басилевсами* не могли бути «королі» в нашому розумінні цього слова, і, відповідно, некоректно так перекладати цей термін, оскільки «Агамемнон в «Іліаді» описується як «найбільш басилевський з усіх» (*basileutatos*), а себе він описує як «більш басилевського» (*basileuteros*), ніж Ахіллес. Вочевидь, можна бути *басилевсом* різного ступеня» [11, с. 21]. Попри дещо іронічний тон, очевидною є теза автора про те, що вживання слова вказує на те, що його першопочаткове значення змінилося, але наше сучасне розуміння цього терміна не можна накладати на давні тексти, а тим більше в такому розумінні використовувати його для дослідження суспільно-політичних процесів чи відносин влади а ті часи. До цього поняття також можна застосувати підхід Г. Гертца та визначити рівні значень і виділити показники, яким чином гіпотетично в античні часи можна вимірювати «ступінь басилевсо-сті» героїв давніх епосів.

Висновки. Отже, проведений аналіз і викладений матеріал дає змогу зробити такі висновки: 1) «семантичний підхід», яким Г. Гертц називає традиційним підходом до визначення концептів, зосереджений на філософських дискусіях щодо «правильного» значення терміна, що не дає змоги розкрити значення концепту, а тим більше зробити його вимірюваним і досліджуваним; саме для того, щоб уможливити прикладні дослідження концептів політичної науки та теорій міжнародних відносин, Г. Гертц пропонує деконструкцію концептів на декількох рівнях, останнім з яких є виокремлення чітких показників-значень, що можуть бути квантифіковані; 2) загалом, «семантичний підхід» за Г. Гертцем відповідає основним тематикам семантичних досліджень, особливо що стосується відповідності між позначуваними явищами та терміном, який має позначати

ці явища; 3) виключно аналіз етимології слова не завжди дає можливість встановити зміст поняття, а тим більше не є достатнім для визначення концепту для того, щоб на його основі можна було проводити подальші емпіричні дослідження; 4) водночас підхід Г. Гертца до виділення рівнів концепту, вочевидь, слід доповнити й етимологічними розвідками значення лексеми, за допомогою якої позначається певне суспільно-політичне явище чи відносини влади на міжнародній арені; у такий спосіб залишається відкритою не лише можливість філософських дискусій про значення того чи іншого поняття, але й уможливується виділення конститутивних ознак явища в певний історичний період; 5) класичне для мовознавства діахронічне дослідження значень поняття суголосне теоретико-методологічному опрацюванню процесів трансформації смислів політичного концепту в часі, без якого неможливі ґрунтовні наукові розвідки в політології чи теорії міжнародних відносин. Очевидно, те, що вважалося добросусідськими відносинами у ХІХ ст., у міжнародних відносинах не завжди відповідає уявленню про, скажімо, «політику сусідства» Європейського Союзу. Відтак *перспективними для подальших досліджень* є вдосконалення міждисциплінарного лінгвістично-політологічного підходу до дослідження проблематики політичної науки та теорій міжнародних відносин. Також на увагу заслуговує представлений у роботі підхід до роботи з концептами Г. Гертца, який, безумовно, потребує критичного розгляду з виокремленням його сильних і слабких сторін.

Список використаної літератури

1. Goertz G. Social Science Concepts. A User's Guide. Princeton University Press, 2006. 296 p.
2. Sartori G. Concept Misformation in Comparative Politics. *American Political Science Review*. 1970. № 64(04). P. 1033–1053.
3. Gerring J. Social Science Methodology. A Unified Framework: second edition. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 495 p.
4. Collier D., Mahon J. E. Conceptual "Stretching" Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis. *American Political Science Review*. 1993. № 87(04). P. 845–855.
5. Trabant J. Elemente der Semiotik. Tübingen & Basel: A. Francke Verlag, 1996. 178 s.
6. Трубачев О.Н. Этимологические исследования и лексическая семантика. *Принципы и методы семантических исследований*. Москва, 1976. С. 147–179.
7. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 4. С. 50.
8. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 10. С. 223.
9. Йейтс Ф.А. Джордано Бруно и герменевтическая традиция / пер. с англ. Г. Дашевского. Москва : Новое литературное обозрение, 2018. 520 с.
10. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1971. Т. 2. С. 193.
11. Lappalainen T. Världens första medborgare. Om statens uppkomst i det antika Grekland. Falun, 2017. 310 p.

**SEMANTIC APPROACH TO DEFINING POLITICAL SCIENCE CONCEPTS:
LIMITATIONS AND POTENTIALS OF ETYMOLOGICAL LEVEL****Maksym Yakovlyev***National University of Kyiv-Mohyla Academy,
School for Policy Analysis and Department of International Relations
Volos'ka str., 12/4, 04070, Kyiv, Ukraine*

A combination of elements of political science methodology, semasiology and etymology serves as a basis for a linguistic-political approach to the studies of concepts' sphere of political science. Based on such an approach, this article is aimed at analyzing limitations and potentials of an etymological level (of semantic analysis) in researching the meanings of concepts in political science and in the theories of international relations. The etymological level of analysis is regarded as a part of traditional approach to defining the concepts, for which an American social science methodologist, political scientist and scholar of international relations G. Goertz at the turn of XXI century has coined the term "semantic" approach to show that it is different to his causal and realist perception of concepts. In this article, the term "semantic approach", introduced by G. Goertz, is compared to the traditional approaches and topics of research within the discipline of semantic studies. This, however, also required taking into account the algorithm of working with social science concepts that G. Goertz elaborated in his papers so that the two approaches can be critically compared. This article demonstrates that the main points of this critique, in particular his statement that by discussing the semantic meaning of a particular concept it is impossible to operationalize this concept, let alone boil it down to the level of mathematical formalization, correspond to the main limitations of etymological analysis of terms and definitions. By analyzing limitations and potentials of etymological level of analysis (illustrated by a number of vivid examples), it is claimed in this article that, firstly, by merely analyzing the origins of a word it is not always possible to understand its meaning and current usage, and, secondly, it is demonstrated that a classic diachronic approach that is widely used in linguistics to study terms and definitions corresponds to the theoretical and methodological work on the transformation of meaning of political concepts or international relations theories in time. For the further studies this article also suggests that the utterly pragmatic and very utilitarian approach to social science concepts developed by G. Goertz also requires a critical consideration.

Key words: political science concepts, interdisciplinary linguistic-political studies, concepts' studies, political theory, research methodology.